

HZ.MUHAMED'İN VEFATINDAN SONRA ORTAYA ÇIKAN HİLAFET-İMAMET TARTIŞMALARI

Prof.Dr. Mehmet ATALAN¹

Hız. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan hilâfet–imâmet tartışmaları, İslâm tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Tarihsel veriler incelendiğinde Hız. Peygamber'in kendisinden sonra Müslüman toplumu yönetecek kişiyi açık bir biçimde tayin etmeden vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bu husus, erken dönem İslâm tarihinin temel gerçeklerinden biridir. Bununla birlikte Müslüman toplumlarda zamanla gelişen erken dönem idealizasyonu, bu sürecin gerçekçi bir biçimde değerlendirilmesini çoğu zaman zorlaştırmıştır. İlk dönem İslâm toplumunun tamamen sorunsuz ve tartışmasız bir yapı içinde bulunduğu yönündeki algı, tarihsel olayların sağlıklı bir biçimde anlaşılmasını engelleyebilmektedir.

Hız. Peygamber'in sağlığında İslâm, din olarak tamamlanmış ve Kur'ân'da ifade edilen temel inanç ve ahlâk ilkeleri belirgin bir çerçeveye kavuşmuştur. Ancak dinin tamamlanmış olması, İslâm toplumunun sosyal ve kurumsal anlamda bütünüyle olgunlaşmış olduğu anlamına gelmemektedir. İslâm'ın toplumsal hayatta kökleşmesi ve kurumsallaşması süreci Hız. Peygamber'in vefatından sonra da devam etmiştir. Bu nedenle erken dönem İslâm tarihini değerlendirirken, dinin tamamlanması ile toplumun dönüşüm sürecinin tamamlanmasının aynı şey olmadığı gerçeğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

İslâm dini, Arap yarımadasında belirli bir kültürel ve toplumsal ortam içinde ortaya çıkmıştır. Cahiliye dönemi Arap toplumu, güçlü kabile bağları, soy üstünlüğüne dayalı sosyal hiyerarşi ve çok tanrılı inanç sistemiyle karakterize edilen bir yapıya sahipti. Hız. Muhammed de peygamberlik görevini üstlenmeden önce yaklaşık kırk yıl boyunca bu toplumun bir ferdi olarak yaşamış ve toplumun sosyal yapısını yakından tanımıştır. Bu durum, İslâm'ın ortaya çıktığı toplumsal bağlamı anlamak açısından önemli bir husustur.

---

¹ Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri İslam Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi

İslâm'ın ortaya koyduğu yeni inanç ve değer sistemi, Cahiliye döneminde hâkim olan birçok düşünce ve davranış biçimini köklü biçimde eleştirmiştir. Özellikle inanç ve değerler alanında, o dönemde toplumun kişiliğini şekillendiren birçok unsurun geçersiz olduğu açıkça ifade edilmiştir. Kur'ân, çok tanrılı inanç sistemini reddederek tevhid ilkesini merkeze almış ve aynı zamanda insan ilişkilerini düzenleyen yeni bir değerler sistemi ortaya koymuştur.

Kur'ân'ın getirdiği bu yeni inanç ve değerler bütünü, Cahiliye toplumunun yerleşik zihniyetiyle önemli ölçüde çelişmekteydi. Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliğ sürecinde karşılaştığı zorluklar incelendiğinde bu çatışmanın izlerini açıkça görmek mümkündür. Kur'ân'da yer alan birçok ayet, dönemin toplumunda yaygın olan düşünce biçimlerini eleştirmekte ve insanların sahip oldukları değer ölçütlerini yeniden değerlendirmelerini istemektedir.

Bu bağlamda Kur'ân'ın ortaya koyduğu insan anlayışı da Cahiliye dönemi toplumunun anlayışından önemli ölçüde farklıdır. Kur'ân, insanın ontolojik değerini vurgulayarak bütün insanların aynı kökten geldiğini açık bir şekilde ifade etmektedir. İnsanlar arasındaki üstünlüğün soy, kabile veya ekonomik güç gibi unsurlara dayanmadığını belirten Kur'ân, bu konuda evrensel bir ilke ortaya koymaktadır.

Nitekim Kur'ân'da şöyle buyrulmaktadır: “Ey insanlar! Şüphesiz biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Birbirinizi tanıyıp kaynaşmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah katında en üstün olanınız, O'na karşı sorumluluk bilinci en yüksek olanınızdır.” (Hucurât, 49/13)

Bu ayet, İslâm'ın ortaya koyduğu insan anlayışının temel ilkelerini açık bir biçimde ortaya koymaktadır. İnsanlar arasındaki farklılıkların üstünlük aracı olarak değil, karşılıklı tanışma ve sosyal ilişkilerin gelişmesi için bir imkân olarak görülmesi gerektiği ifade edilmektedir. Böylece Kur'ân, Cahiliye döneminde yaygın olan soy ve kabile üstünlüğüne dayalı değer sistemini reddederek yerine ahlâk ve sorumluluk bilincini merkeze alan yeni bir ölçüt getirmiştir.

Bu yeni insan anlayışı, İslâm toplumunun oluşum sürecinde önemli bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Ancak bu dönüşümün bir anda gerçekleşmediği ve toplumsal zihniyetin değişiminin belirli bir zaman aldığı da unutulmamalıdır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasal tartışmalar ve hilâfet

meselesi etrafında şekillenen görüş ayrılıkları da büyük ölçüde bu geçiş sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle erken dönem İslâm tarihini anlamak için hem vahyin ortaya koyduğu ilkeleri hem de toplumun içinde bulunduğu tarihsel ve kültürel şartları birlikte ele almak gerekmektedir.

Kur'ân'ın ortaya koyduğu bu evrensel insan anlayışına rağmen, İslâm'ın doğduğu dönemde hâkim olan sosyal zihniyetin önemli ölçüde kabilecilik ve soy üstünlüğü düşüncesi üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Kur'ân, insanların değer ölçüsünün soy, kabile veya toplumsal statü değil; takvâ, yani Allah'a karşı sorumluluk bilinci olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu doğrultuda Kur'ân'da şu ilke ortaya konulmuştur: *“Şüphesiz Allah katında en değerliniz, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Allah her şeyi bilendir, her şeyden haberdardır.”* Bu ilke, insanın değerini belirleyen ölçünün tamamen ahlâkî ve manevî bir temele dayandırıldığını göstermektedir.

Ancak Kur'ân'ın bu yaklaşımına karşılık Cahiliye dönemi insanının sosyal hayatında kabilecilik ve soyla övünme anlayışı son derece güçlü bir yer tutmaktaydı. Kabile mensubiyeti, bireyin toplum içindeki konumunu belirleyen en önemli unsur olarak kabul edilmekteydi. İnsanlar yalnızca kendi başarılarıyla değil, mensup oldukları kabilelerin geçmişteki başarılarıyla da övünmeyi bir gelenek haline getirmişlerdi. Bu durum o kadar ileri bir boyuta ulaşmıştı ki, kabilelerin üstünlüğünü göstermek amacıyla mezarlarda yatan ataların sayısı bile bir övünç vesilesi olarak dile getirilebilmekteydi. Kur'ân'ın Tekâsür sûresinde eleştirdiği zihniyet de tam olarak bu anlayışa işaret etmektedir.

Dolayısıyla o dönemde kabilecilik yalnızca sosyal bir aidiyet biçimi değil, aynı zamanda bir tür kültürel prestij unsuru olarak görülmekteydi. Kabileler arasındaki rekabet, zaman zaman düşmanlık ve çatışma biçiminde de ortaya çıkabiliyordu. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in Haşimoğulları kabilesine mensup olması, Mekke'de güçlü bir konuma sahip olan Ümeyyeoğulları ile aralarında ciddi bir rekabet doğurmuştur. Ümeyyeoğulları, kabile rekabetinin de etkisiyle, Mekke'nin fethine kadar Müslümanlara karşı yoğun bir muhalefet ve mücadele içinde olmuşlardır.

Bunun yanında Hz. Muhammed'in sosyal konumu da dönemin değer ölçülerine göre bazı çevreler tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Cahiliye

toplumunda zenginlik, kabile gücü ve toplumsal statü büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle zengin olmayan ve çocuk yaşta yetim kalmış bir kişinin peygamber olarak seçilmesi birçok insan için anlaşılması güç bir durum olarak görülmüştür. Kur'ân'da yer alan bazı ayetler, dönemin insanların bu zihniyetini açıkça yansıtmaktadır. Peygamberliğin Mekke'nin ileri gelenlerinden birine verilmesi gerektiğini düşünen bazı kişiler, Hz. Muhammed'in peygamberliğini bu gerekçeyle sorgulamışlardır. Bu yaklaşım, temelde sosyal statü ve güç merkezli bir değer anlayışının ürünü olarak değerlendirilebilir.

Bu zihniyetin özünü, "Allah peygamber olarak gönderecek başka bir kimse bulamadı mı?" şeklinde özetlenebilecek bir bakış açısı oluşturmaktadır. Toplumun güç ve zenginlik merkezli değer ölçüleri, peygamberliğin ilahî bir tercih olduğunu kavramakta zorlanmıştır. Bu düşünce biçiminin izlerini yalnızca İslâm'ın ilk dönemindeki muhalefette değil, daha sonraki tarihî gelişmelerde de görmek mümkündür.

Hz. Peygamber, işte böyle bir toplumsal yapı içinde yeni bir toplum modeli inşa etmeye çalışmıştır. Bu modelin temelinde kabile bağları yerine iman kardeşliğini esas alan bir toplumsal düzen yer almaktadır. Kur'ân'ın ortaya koyduğu "müminlerin kardeşliği" ilkesi, kabilecilik ve soy üstünlüğüne dayalı sosyal düzenin yerine yeni bir dayanışma anlayışı getirmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda Medine'de oluşturulan toplum modeli, farklı kabile ve gruplardan insanların ortak bir inanç temelinde bir araya gelmesini sağlayan önemli bir tarihsel tecrübe olarak değerlendirilebilir.

Hz. Peygamber'in bu yöndeki çabaları belirli ölçüde başarılı olmuş ve kısa süre içinde kabile merkezli toplumsal yapının yerine iman merkezli bir toplumsal bilinç oluşmaya başlamıştır. İslâm tarih yazımında sıkça kullanılan "Asr-ı Saâdet" kavramı da büyük ölçüde Hz. Peygamber'in bu dönüşümü gerçekleştirmedeki başarısını ifade etmektedir. Bu kavram, Hz. Peygamber'in rehberliğinde ortaya çıkan toplumsal düzenin ideal bir örneği olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır.

Bununla birlikte Hz. Peygamber'in vefat ettiği dönemde Cahiliye zihniyetinin tamamen ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir. Kabilecilik anlayışı ve eski sosyal alışkanlıklar toplumun bazı kesimlerinde varlığını sürdürmeye devam etmekteydi. Bu nedenle İslâm'ın ortaya koyduğu değerler ile

geleneksel sosyal yapı arasında belirli bir gerilim söz konusu olmaya devam etmiştir. Bir tarafta kabilecilik bütün kurum ve alışkanlıklarıyla varlığını korumaya çalışırken, diğer tarafta İslâm'ın getirdiği yeni değerler sistemi toplum içinde kökleşmeye çalışmaktaydı.

Hız. Ebû Bekir'in halife olarak seçilmesi işte bu tür sosyal ve siyasal gerilimlerin yoğun olduğu bir döneme rastlamıştır. Hız. Peygamber'in vefatının hemen ardından ortaya çıkan liderlik meselesi, Müslüman toplum için önemli bir sınav niteliği taşımıştır. Hız. Ebû Bekir'in halife seçilmesinde onun kişisel liyakati, İslâm'a olan erken bağlılığı ve Müslümanlar arasındaki saygın konumu önemli rol oynamıştır. Bunun yanında farklı kabileler arasındaki hassas dengelerin gözetilmesi de bu tercihte etkili olmuştur.

Dolayısıyla Hız. Ebû Bekir'in hilâfete getirilmesi yalnızca bireysel bir tercih değil; aynı zamanda Müslüman toplumun içinde bulunduğu sosyal ve siyasal şartların dikkate alındığı bir uzlaşma sürecinin sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu durum, erken dönem İslâm tarihinde siyasal liderlik meselesinin nasıl şekillendiğini anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Dönemin sosyal ve siyasal şartları, Müslüman toplumun üzerinde uzlaşabileceği bir şahsiyet olarak Hız. Ebû Bekir'in hilâfet makamına getirilmesini mümkün kılmıştır. O dönemde İslâm toplumu henüz kurumsal olarak tam anlamıyla oturmamış, farklı kabile ve grupların etkisinin sürdüğü bir yapıya sahipti. Bu nedenle liderlik meselesinin çözümünde hem kişisel liyakat hem de kabileler arasındaki hassas dengelerin gözetilmesi büyük önem taşımaktaydı. Hız. Ebû Bekir'in şahsiyeti, İslâm'a ilk inananlardan olması, Hız. Peygamber'e yakınlığı ve Müslümanlar arasındaki saygın konumu, onu bu görev için uygun bir aday haline getirmiştir.

Hadisenin daha iyi anlaşılabilmesi için Hız. Ebû Bekir'in nasıl halife seçildiğini kısaca özetlemek yararlı olacaktır. Hız. Peygamber'in vefat ettiği haberinin yayılmasının ardından Medine'de bulunan ileri gelen sahabiler Sakîfe-i Benî Sâide olarak bilinen Sakîfoğulları'nın gölgeğinde bir araya gelmişlerdir. Bu toplantının amacı, Müslüman topluma liderlik edecek kişiyi belirlemektir. Özellikle Medineli Müslümanlar, yani Ensar, İslâm'ın Medine'de kökleşmesinde ve Hız.

Peygamber'e destek verilmesinde oynadıkları rolü öne sürerek hilâfet makamının kendi aralarından birine verilmesi gerektiğini düşünmekteydiler.

Bu gelişmeden haberdar olan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hemen toplantının yapıldığı yere gelmişlerdir. Ensar'ın ileri gelenleri İslâm'a yaptıkları hizmetleri dile getirerek hilâfetin kendi hakları olduğunu savunmuşlardır. Tartışmalar sırasında, uzlaşma sağlamak amacıyla hilâfetin iki farklı grup arasında paylaşılması yönünde bir teklif de ortaya atılmıştır. Buna göre, "bir emir sizden, bir emir bizden olsun" şeklinde ifade edilen bir çözüm önerisi dile getirilmiştir.

Ancak bu önerinin uygulanabilir olmadığı kısa sürede anlaşılmıştır. Tartışmaların uzaması üzerine Hz. Ömer söz alarak Müslüman toplumun birlik içinde kalmasının önemine dikkat çekmiş ve tek bir lider etrafında toplanılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu süreçte Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'e yakınlığı, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren gösterdiği fedakârlıklar ve Müslümanlar arasındaki saygın konumu güçlü bir şekilde vurgulanmıştır. Neticede yapılan tartışmalar sonucunda toplantıya katılanların büyük çoğunluğu Hz. Ebû Bekir üzerinde uzlaşmış ve ona biat edilmiştir.

Hz. Ebû Bekir'in halife olarak tercih edilmesinin arka planında birden fazla faktörün etkili olduğu görülmektedir. Bu faktörlerden biri Medine'nin iki büyük kabilesi olan Evs ve Hazrec arasındaki rekabettir. Ensar'ın bu iki güçlü kabilesi kendi içlerinden birini lider olarak kabul etme konusunda uzlaşmakta zorlanmışlardır. Bu durum, dışarıdan bir ismin üzerinde anlaşmayı kolaylaştıran bir unsur olmuştur.

Bir diğer önemli faktör ise Hz. Ebû Bekir'in Müslüman toplumun farklı kesimleri tarafından kabul edilebilecek bir şahsiyet olmasıdır. Onun Hz. Peygamber'in en yakın arkadaşlarından biri olması, hicret yolculuğunda Peygamber'e eşlik etmesi ve İslâm'ın ilk yıllarından itibaren gösterdiği sadakat, Müslümanlar arasında büyük bir güven oluşturmuştur. Bu özellikleri, onu farklı gruplar arasında uzlaşmayı sağlayabilecek bir lider konumuna getirmiştir.

Halife seçimi sırasında Haşimoğulları'nın toplantıda bulunmaması da dikkat çekici bir husustur. Hz. Peygamber'in mensup olduğu Haşimoğulları kabilesi, o sırada Hz. Peygamber'in cenaze işlemleriyle, yani teçhiz ve tekfin işleriyle meşgul bulunmaktaydı. Bu nedenle Sakîfe'de yapılan tartışmalara

doğrudan katılmamışlardır. Ümeyyeoğulları ise henüz kısa süre önce Müslüman olmuş olduklarından, bu meselede belirleyici bir rol üstlenebileceklerini düşünmemişlerdir. Ayrıca diğer Müslümanların bir kısmı, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan bu gruba uzun süre mesafeli yaklaşmış ve onları “kılıç zoruyla Müslüman olanlar” olarak değerlendirmiştir.

Hz. Ebû Bekir'in hilâfete getirilmesi sürecinde yaşanan tartışmaların ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan biri, bu meselenin büyük ölçüde dönemin Arap toplumsal geleneği çerçevesinde çözümlenmiş olmasıdır. Liderlik meselesi, vahiy yoluyla belirlenmiş bir modelden ziyade, kabileler arasındaki dengelerin ve toplumsal şartların dikkate alındığı bir uzlaşma süreci içinde karara bağlanmıştır. Bu durum, erken dönem İslâm toplumunda siyasal liderliğin belirlenmesinde insan iradesinin ve toplumsal tecrübenin önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Hilâfet meselesi etrafında yaşanan bu gelişmelerden çıkarılabilecek önemli sonuçlardan biri, ilk Müslümanların siyasal liderlik konusunu doğrudan insan iradesine bırakılmış bir mesele olarak değerlendirmiş olmalarıdır. Sakîfe'de gerçekleşen tartışmalar incelendiğinde, tarafların herhangi bir ilahî tayin veya açık bir nasstan söz etmeden meseleyi kendi aralarında müzakere ettikleri görülmektedir. Bu durum, Müslümanların o dönemde hilâfet konusunu dinî vahiy alanının dışında, toplumsal bir sorumluluk ve idarî bir mesele olarak ele aldıklarını göstermektedir.

Bu hadise aynı zamanda Hz. Peygamber'in kendisinden sonra Müslüman topluma liderlik edecek bir kimseyi açık bir şekilde tayin etmediğini de ortaya koymaktadır. Eğer böyle bir tayin söz konusu olsaydı, Sakîfe'de yapılan tartışmaların bu şekilde gelişmesi pek mümkün görünmemektedir. Nitekim hilâfet tartışmalarında tarafların ileri sürdükleri gerekçeler incelendiğinde, daha çok toplumsal tecrübe, kabileler arası dengeler ve siyasal maslahat gibi unsurların belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Aslında Hz. Peygamber'in bir halife tayin etme yetkisine sahip olduğunu düşünmek de tartışmalı bir konudur. Çünkü Kur'ân'ın ortaya koyduğu temel ilkeler dikkate alındığında, herhangi bir kişiye veya kabileye doğuştan gelen bir siyasal üstünlük tanınmadığı açıkça görülmektedir. Kur'ân, insanlar arasındaki üstünlüğün soy, kabile veya sosyal statüye değil, takvâ ve ahlâkî sorumluluk bilincine

dayandığını vurgulamaktadır. Bu nedenle siyasal liderlik meselesinin vahiy yoluyla belirlenmiş bir ayrıcalık olarak görülmesi Kur'ân'ın genel yaklaşımıyla tam olarak örtüşmemektedir.

Hilâfet seçimi sürecinde dikkat çeken bir başka husus da Haşimoğullarının Sakîfe'de yapılan görüşmelerde etkin bir şekilde yer almamış olmalarıdır. O sırada Haşimoğulları'nın büyük bir kısmı Hz. Peygamber'in cenaze işleriyle, yani teçhiz ve tekfin işlemleriyle meşguldü. Bununla birlikte, bazı tarihî rivayetler bu durumun yalnızca pratik bir meşguliyetle açıklanamayacağını ve dönemin kabileler arası hassas dengeleriyle de ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.

İslâm öncesi Mekke toplumunda Haşimoğulları ile Ümeyyeoğulları arasında uzun süredir devam eden bir rekabet söz konusuydu. Bu iki güçlü kabile, Mekke'nin siyasal ve ekonomik hayatında önemli roller oynamaktaydı. Hz. Peygamber'in Haşimoğullarına mensup olması, doğal olarak bu kabileye belirli bir prestij kazandırmış ve onların toplum içindeki nüfuzunu artırmıştır. Ancak Mekke'deki diğer kabilelerin bu iki güçlü aileye karşı zaman zaman mesafeli bir tavır takındıkları da bilinmektedir.

Bu bağlamda hilâfet meselesinin çözümünde kabileler arası denge politikasının etkili olduğu söylenebilir. Haşimoğullarından bir kişinin hem nübüvvet hem de siyasal liderlik makamını temsil etmesi, diğer kabileler açısından güç dengesini bozabilecek bir durum olarak görülmüş olabilir. Dolayısıyla hilâfet meselesinde farklı kabilelerin hassasiyetlerinin dikkate alınmış olması oldukça muhtemeldir.

Kaynaklarda İbn Abbas ile Hz. Ömer arasında geçtiği rivayet edilen bir diyalog da bu durumu yansıtan dikkat çekici bir örnek olarak gösterilmektedir. Rivayete göre İbn Abbas, "Eğer Kureyş, Allah'ın peygamberini seçtiği yerden kendi halifesini de seçmiş olsaydı en doğru olanı yapmış olurdu." diyerek Haşimoğullarının bu konudaki bakış açısını dile getirmiştir. Bu ifade, nübüvvetin Haşimoğullarından gelmiş olmasının hilâfet için de bir gerekçe oluşturabileceği yönündeki düşüncüyü yansıtmaktadır.

Buna karşılık Hz. Ömer'in verdiği cevap, dönemin diğer Müslümanlarının yaklaşımını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Hz. Ömer, bu görüşe karşılık olarak "Kureyş, nübüvvet ile hilâfetin sizde birleşmesini istemiyordu." şeklinde bir

cevap vermiştir. Bu ifade, hilâfet meselesinin yalnızca dinî bir tercih değil, aynı zamanda kabileler arası güç dengelerini gözeten siyasal bir karar olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla erken dönem İslâm tarihindeki hilâfet tartışmaları incelendiğinde, bu meselenin yalnızca teolojik bir problem olarak değil, aynı zamanda dönemin sosyal yapısı, kabile ilişkileri ve siyasal dengeleri çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu durum, hilâfet tartışmalarının daha sonraki dönemlerde kazandığı teolojik ve mezhepsel boyutların, aslında başlangıçta büyük ölçüde tarihsel ve siyasal şartların ürünü olduğunu göstermektedir.

Kaynak

Mehmet Atalan, Hz. Muhammed'in Vefatından sonraki hilafet tartışmaları.